

լորն էլ պատկանում են թարգմանչի գործունեության երկրորդ՝ հասուն շրջանին և մեր ժողովրդի սեփականությունն են դառնում առաջին անգամ, ապա առաջին խոսքը, բնականաբար, պետք է լինի երաստագիտության խոսք, ուղղված ոչ միայն այդ ձեռագրերը երկյուղածությամբ պահպանողի, այս դեպքում մեծարգո տիկին Զարուհի Քաջբերունու հասցեին, այլև նրա մեծատաղանդ եղբոր՝ Հովհաննես Մասեհյանի հիշատակն հավերժացնող այն բոլոր հայրենասեր գրագետների հասցեին, որոնք ջանք չեն խնայել դրանց հրատարակությունը թեկուզ տարբեր տեղերում իրագործելու համար:

Պետք է աչքի առաջ ունենալ հետևյալ կարևոր հանգամանքը. ձեռքի տակ ունենալով այս տասը գործը («Համակետ», «Օթեկո», «Մակընթաց», «Վենետիկի վաճառականը», «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Էդուար արժույթ վասն ոչնչի», «Փոթորիկը», «Հուլիոս Կեսար», «Կորինթիան», «Ռոմեո և Զուլիետ») առաջիկայում Շեքսպիրի երկերի լիակատար ժողովածուն պատրաստողները անկարող պիտի լինեն այնտեղ ընդգրկելու նաև Մասեհյանից ինհարյուրական թվականների վերջում հրատարակված «Լիր արքան» և «Ինչպես կուգեք», քանի որ դա կհակասեր հենց իրեն՝ թարգմանչի կամքին: Հովհաննես Մասեհյանը մեզ համար նախ և առաջ այս տաս գործերի թարգմանիչն է (այստեղ ես մի կողմ եմ թողնում այլ հեղինակներից կատարած նրա մեծարժեք թարգմանությունները): Կցունվե՞ն նրա ձեռագրերի մեջ վերանայված կամ մեզ անհայտ այլ թարգմանություններն և Շեքսպիրից, — ավելի լավ, բայց այն, ինչ նա է հասցրել անել այս թարգմանություններով, լիովին բավական է նրան հայ գրականության ամենից երախտավորների շարքը դասելու:

Այստեղից էլ՝ պատասխանատվության այն զգացումը, որ պետք է հանդես բերվի առաջիկայում այս հինգ թարգմանությունները վերահրատարակելու ժամանակ (քանի որ վեցերորդի՝ «Հուլիոս Կեսար»-ը համար հիմք է ընդունվելու արդեն ձեռագրեր): Ինչպես սույն թեթևակի ակնարկն էլ ցույց տվեց, դրանք համարժեք չեն, բայց խնամքով հրատարակվածներն անգամ կարելի ունեն հատուկ ուշադրության ու հսկողության, հասցնելու համար այն որակին, որին ինքը՝ Մասեհյանն է հասցրել իր վիճենական հրատարակություններում:

ԳԵՎՈՐԳ ԴԱՐՅՈՒՆ ՄԱՍԵՀՅԱՆԻ ԿՅԱՆՔԻ ՈՒ ԳՈՐԾԻ ԱՌԱՋԻՆ ՈՒՍՈՒՄՆԱՍԻՐՈՂ Հաղորդում Մուշեղ Նույանի

Հովհաննես Մասեհյանը զգալի հետք է թողել հայ մշակույթի պատմության մեջ, Իբրև հրապարակախոս, մանկավարժ, թատերական գործի մշակ, նա շանացել է պարսկահայության հասարակական կյանքի խեղդները դիտել և նպաստել դրանց լուծմանը բովանդակ հայության հավաքական կյանքի լույսի տակ: Որպես դիվանագետ, որը շուրջ շորս տասնամյակ հմտորեն ու ազնվորեն ծառայել է իր երկրորդ հայրենիքին՝ Իրանին, երբեք իրեն կտրված չի համարել մայր ժողովրդից՝ հայությունից, միշտ շանացել է օգտակար լինել նրան, նույնիսկ համաշխարհային առաջին պատերազմի արյունոտ օրերին, որպես Բեռլինի պարսից լիազոր դեսպան, նա շատ հայերի է փրկել անխուսափելի մահվանից:

Առանձնապես թարգմանական արվեստի ոլորտում Մասեհյանը գրավում է պատվավոր տեղ. մեր հազարհինգհարյուրամյա թարգմանական գրականության պատմության մեջ նա եղավիներից է՝ անգլերենից ու գերմաներենից կատարած թարգմանություններով: Շեքսպիրը, Բայրոնը, Գյոթեն ի դեմս Մասեհյանի գտել են իրենց դասական թարգմանիչին: Առանձնապես Շեքսպիրը, որի երկերի թարգմանությունները հարստացրին մեր նոր գեղարվեստական լե-

զուն, նպաստեցին բեմարմնափոխել զարգացմանը, մի նոր աստիճանի հասցրին թարգմանական մշակույթը հայ իրականության մեջ:

Դիվանագիտական բազմազարդ գործունեության տարիներին նա, Կովկասից ու հայ միջավայրից հեռու, անօրինակ տոկոսներով և բանաստեղծական շերտով մեծ տվեց այնքան շատ և այնքան բարձրարժեք թարգմանություններ, որոնք օրինակելի եղան շատ կողմերով: Հարկավ, այդ վաստակների մի մասը, որ աշխարհ է եկել ուժ տաճարավար առաջ, արդեն ունի հնություն որոշ բույր: Այսօրվա հայի համար դրանք հասկանալի են շատ ավելի, քան Շեքսպիրի անգլերենը՝ այսօրվա անգլիացու համար՝ Ալյուհանդերձ երկուսի՝ Շեքսպիրի ու Մասեհյանի համարը մնում է միշտ թարմ, միշտ ամենազոր:

Որքան էլ անսովոր լինի, այնուամենայնիվ փաստ է, որ Մասեհյանի կյանքը և գործը թե՛ նրա կենդանության օրոք, թե՛ մահվանից հետո շնն արժանացել ուսումնասիրության: Մեծ թարգմանչի կյանքը, նույնիսկ իր բնորոշ գծերով անժանոթ էր հասարակությանը: Առավել և՛՝ Մասեհյան անձնավորությունը իր հոգեբերով և գործերով, շանքերով և անելիքներով, իր շրջապատով ու թղթնություններով կարող էր թեկուզև ընդհանուր ուրվագծման:

Նվ ահա այդ ուրվագծեր տվեց Մասեհյանի հայրենակիցը՝ պարսկահայ գրող և թարգմանիչ Դարֆին (Հովհաննիսյան-Խուդոյան. 1907—1964):

Դարֆին էլ Մասեհյանի նման լրջորեն հրապուրված էր Շեքսպիրով, տիրապետում էր ֆրանսերենին, անգլերենին, թարգմանում էր Անատոլ Ֆրանս, Շեքսպիր: Դարֆու խնդրույն թատերախաղերի վրա նկատելի է անգլիացի հանճարի արվեստի շոգը:

Դարֆին իր գործը կազմել է, ինչպես գրել է աշխատության վրա, Մասեհյանի մահվան 30-ամյակի առթիվ, որը իրանահայությունը նշել է 1963 թվականին: Որպես Մասեհյանի հիշատակի հավերժացման կենտրոնական հանձնախմբի անդամ, Դարֆին նպաստել է Մասեհյանի շեքսպիրյան վեց անտիպ թարգմանությունների հրատարակությանը:

Արդ, ըստ Դարֆու գրքույկի, ո՞վ է Մասեհյանը, ի՞նչ է արել, ո՞րն է նրա ծառայության արժեքը:

Ընթերցողին իր հերթի աշխարհը տանելու համար ուսումնասիրողը նախապատրաստում է նրան. «Հազվադեպ են եղել բարձր ընդունակություններով օժտված այն անհատները, որոնք քաղաքական և պետական պատասխանատու դիրքերի վրա գտնվելով հանդերձ, կարողացել ու ցանկացել են զբաղվել նաև հասարակական ու գրական խնդիրներով: Մասեհյանը այդ քերթից է: Նա զարմանալիորեն իր մեջ կենտրոնացրել էր քաղաքական, գրական և հանրային գործի բոլոր դրական և բարձր հատկությունները: Մասեհյանը իր խառնվածքով, ասում է Դարֆին, մտայնությամբ, ներքին մղումով հասարակական մի նմիրյալ գործիչ էր և ձգտեց միշտ իր ժողովրդի արժեքները բարձրացնել: Իր սիրտը ժողովրդի հետ էր, որին ձեռք տեց վերադարձնել ավելին, քան ստացել էր նրանից: Հոգևոր մի մեծ արժեք, որը նպաստեց իր ժողովրդի առաջընթացին, օգնեց նրա հոգևոր հարստությանը, ճաշակի ազնվացմանը:

Հիացնում է Մասեհյանի անհողորդ, հաստատակամ նմիրվածությունը Շեքսպիրին: Սիրեց նաև ուրիշ մեծերի, բայց կախարդված մնաց Շեքսպիրով իր բովանդակ կյանքում:

Այդ հաստատակամությամբ նա տվեց Շեքսպիրի ընտիր երկերի հայերեն թարգմանությունը, որին նվիրեց քառասուն տարի՝ սկսած 1894 թվականից, երբ հրապարակ հանեց իր առաջին շեքսպիրյան թարգմանությունը՝ «Համլետը», մինչև մահվան տարին՝ 1931 թվականը, երբ ավարտեց «Կորինթանը»: Մասեհյանի նպատակն էր առավել ամբողջ Շեքսպիրը հայերեն, սակայն հանգամանքները լիցողեցին:

Դարֆին բնորոշ դրվագներով շարադրում է Մասեհյանի կյանքի սեղմ պատմությունը: Մասեհյանը արտակարգ ընդունակությանը միացնում է արտակարգ շանասիրությունը, որոնց շնորհիվ ստանում է եվրոպական հիմնավոր, փայլուն կրթություն: Փսանձեկ տարեկան հասակում նա իրանի արտաքին գործոց նախարարությունում նշանակվում է թարգման: Այդ

պաշտոնում հնարավորություն է ստանում հմտանալու թարգմանական արվեստի մեջ՝ Ալեքսանդր Դյումայից, Չարլզ Դիկենսից և ուրիշ հեղինակներից շահի համար թարգմանում է տասնյակ հատորներ. Դարֆին գրում է՝ «ավելի քան 50 հատոր»։ Սա կարող է չափազանցություն լինել, քանի որ, եթե Մասե՛՛յանը նույնիսկ պաշտոնի բերումով ուրիշ ոչինչ չաներ, ապա դարձյալ «ավելի քան 50 հատոր գրեր» թարգմանելը անհնարին կլիներ երիտասարդ Մասե՛՛յանի համար։ Մանավանդ որ նա պարսկերեն էր թարգմանում, ինչպես երևում է հատորների հեղինակների անուններից ոչ թե մեկ, այլ մի քանի լեզվից՝ անգլերենից, ֆրանսերենից, գերմաներենից։ Արքունի թարգմանի պաշտոնը բարեբախտորեն զո՞տվում էր նրա բուն ճանապարհը՝ զեղարվեստական գրականություն, ավելի որոշակի՝ նվիրական էր մեծ դասականների գլուխգործոցների թարգմանություն։ Անուղակիորեն, թե ուղակիորեն Մասե՛՛յանը շատ է պարտական իր վաղ շրջանի այդ թարգմանական փորձին։

Մասե՛՛յանը դառնում է Իրանի արտակարգ դեսպանների ու դեսպանությունների ավագ թարգման (ոնգրում, ապա՝ դեսպանի օգնական, լիազոր դեսպան՝ Բեռլինում, Լոնդոնում, անգլոսակ ղեսպան՝ Տոկիոյում։ Նվ, արդեն հոգնած դիվանագիտական աշխատանքից, հրաժարականի հարգմամբ և վերադարձի թույլտվությամբ, ճանապարհին՝ Խարբինում, 1931 թվականի նոյեմբերի 19-ին կնքում է իր մահկանացուն՝ 67 տարեկան հասակում։ Օտար հողին հանձնվելուց շուրջ ամիս անց՝ 1932 թվականի ապրիլի 1-ին բերվում-ամփոփվում է վանագի հայոց եկեղեցու բակում, իսկ 31 տարի անց՝ 1963 թվականի սեպտեմբերի 3-ին նրա աճյունը հավերժական հանգիստ է գտնում՝ Վանագից փոխադրում են Թեհրանի ս. Աստվածածին եկեղեցու բակը։

Դարֆու գիրքը, ինչպես նկատեցինք, Մասե՛՛յանի կյանքին ու գործին նվիրված առաջին ուսումնասիրությունն է, որը, ի տարբերություն մինչ այդ եղած առանձին հոդվածների ու գրախոսականների, համակարգում է մեծ թարգմանչի կյանքի պատմությունը և թարգմանական արվեստի ընդող գծերը։

Դարֆին, քաջ գիտակցելով թարգմանական արվեստի կարևորությունը, տալիս է մի ընդհանուր պատկեր, առանց մանրամասների, առանց այս կամ այն թարգմանության վերլուծության։ Նա իր առջև խնդիր է դնում՝ երևույթը քննել ընդող գծերով, նվ եթե Մասե՛՛յանը սիրահարված է Շեքսպիրին, ապա ուսումնասիրողի սերը կրկնակի է՝ նա սիրահարված է թե՛ Շեքսպիրին, թե՛ Մասե՛՛յանին։ Իրավացի է Դարֆին, երբ նկատում է, որ Մասե՛՛յանից առաջ ուրիշները նույնպես Շեքսպիր են թարգմանել, սակայն հաջողություն չեն գտել, քանի որ նրանց թարգմանություններում պակասում էր շեքսպիրյան շունչը, առանց որի Շեքսպիրի երկերը դառնում են անհետաքրքիր, կորցնելով իրենց հմայքը։ Դարֆին գրող է, և չի կարողանում գրել-վերլուծել առանց զեղարվեստական համեմատությունների. նախամասե՛՛յանական թարգմանությունները «անհաջող կերպով ընդօրինակված նկարների էին նմանվում,— ամփոփում է նա։

Առաջին մարդը, որը հարազատ կերպով է թարգմանում Շեքսպիրին, խոսում ընթերցողի հոգու հետ, Մասե՛՛յանն է։ Ահա ու՛ր ասանամյակ է, ինչ նա առաջինն էլ մնում է՝ նաև հաջորդների պայծառ համաստեղության մեջ։ Դա է Մասե՛՛յանի վաստակի կրկնակի արժեքը։ Սակայն Դարֆին հմայված է Մասե՛՛յանով, այլ կերպ է դիտում նրա գործի պատմական արժեքը. «Ուսումնասիրելով Շեքսպիրը, Մասե՛՛յանը եկավ այն ճիշտ եզրակացության, որ հայ գրականությունը, կատարելության հասցնելու համար, պետք ունեն Շեքսպիրին»։ Թերևս՝ հայ բեմը, բայց ոչ հայ գրականությունը, որը Մասե՛՛յանի թարգմանություններից առաջ հասել էր կատարելության, հետո էլ ավելի զոհարներ, սակայն ոչ երբեք Շեքսպիրի կամ Գյոթեի, Հոմերոսի ազդեցության շնորհիվ։ Շեքսպիրի, ինչպես նաև Հոմերոսի ու հայ գրականության առնչությունները օկուլի են Մասե՛՛յանից շատ առաջ, սակայն այնքան զորավոր չէին դրանք, որպեսզի բախտորոշ լինեին հայ գրականությունը կատարելության հասցնելու համար։

Դարձու գիտողություններից ուշագրավ են շատերը, որոնք արդյունք են լուրջ պրպտումների, հանգամանալից քննությունների: Դարձու աշխատության «Թարգմանիչ» գլխից իմանում ենք, թե Մասեհյանը որքան հանգամանորեն է նախապատրաստվել իր գործին: Եվրոպական՝ գերմանական, ֆրանսիական, անգլիական լեզուների իմացությունը սոսկական իմացություն չի եղել Մասեհյանի համար: Շեքսպիրի երկերը և դրանց նվիրված գիտական հատորները բնագրով ուսումնասիրելուց հետո Մասեհյանը կատարում է բանասիրական աշխատանք՝ ուսումնասիրում է նրա գործերի գերմաներեն ու ֆրանսերեն թարգմանությունները, այդ երկու լեզվով ստեղծված շեքսպիրագիտական անհամար երկերը: Մասեհյանից առաջ ոչ ոք այդքան ընդարձակորեն ու խոր չէր մտնեցել Շեքսպիրի ստեղծագործություններին ու դրանց թարգմանական արվեստին: Եվ այդպիսի նախապատրաստությունը տալիս է աննախընթաց արդյունք: Մասեհյանը ղկում է Շեքսպիրին խոսեցնել հայերեն, հայացնել Շեքսպիրին, հարազատացնել: Թարգմանական աշխատանքը Մասեհյանի համար դառնում է «ամենօրյա հրամայական պահանջ»:

Մասեհյանը թարգմանում է ու միաժամանակ շարունակում համաշխարհային շեքսպիրյան թարգմանական արվեստի խորաքննի ուսումնասիրությունը, այլոց փորձի քննությունը և օգտագործումը: սկզբում հետևում էր Ֆրանսուա Լյուդովին, որը սրբապղծություն էր համարում Շեքսպիրի բնագրի մեջ մի բառ անգամ ավելացնել կամ կրճատել: Գերմանացի լավագույն թարգմանիչ Ելիզեյ արվեստի խոր ուսումնասիրությունը Մասեհյանին բերում է այն հետևության, «թե պետք է պահպանել բառերը որքան հնարավոր է, սակայն այդ սկզբունքին պետք չէ զոհել բնագրի իմաստն ու գաղափարը: Այդ վերջին սկզբունքով նա վերանայում-վերամշակում է արդեն հրապարակ հանած թարգմանությունները և ձեռնամուկ լինում նոր երկերի թարգմանության:

Այդպիսի արեանքով է Մասեհյանը հասնում Շեքսպիրի թարգմանության համաշխարհային արվեստի մակարակին: Դժոխատ հանգամանքների բերումով Մասեհյանը մինչև մահ էլ չկարողացավ տպագրված տեսնել իր բոլոր թարգմանությունները:

Մասեհյանը լինելով բանաստեղծ, երբեք չովեց ինքնուրույն բանաստեղծական գրվածքներ, իր մեծ առաջնորդ նվիրեց թարգմանությանը: Եվ թարգմանություններով նա բանաստեղծ է՝ կատարյալ առումով, ինչպես ինքնուրույն չափառողներով բանաստեղծ չեն շատ անհատներ...

Դարձին բանաստեղծ թարգմանչի և շեքսպիրագետի արվեստին նվիրված գլխում, իր վերլուծության մեջ գրել է Մասեհյանի՝ 1916 թվականին, Շեքսպիրի մահվան 300-ամյակի առթիվ, լոնդոնում արտասանած ճառը, որը պատասխանում է մի էական հարցի՝ Մասեհյանը ինչպե՞ս էր հասկանում Շեքսպիրի դերն ազգային եղբայրության մեջ: Այդ ճառը Շեքսպիրի մեծության բացահայտման, նրա համամարդկային արվեստի բնութագրման մի այնպիսի հոյակապ արտահայտություն է, որ կարող է պատիվ բերել ամեն մի գրականագետի:

Դարձին իր ուսումնասիրության մեջ մի առանձին գլուխ է նվիրել Մասեհյանը որպես մարդ անհատ՝ նյութին: Որո՞նք են եղել Մասեհյանի, որպես մարդու ու անհատի, բնորոշ գծերը ըստ Դարձի:

1. ԱՆՉՆՎՈՒԹՅՈՒՆ: Իր մասին խոսողները բոլորն էլ ազնիվ բառով են որակել նրան: Ազնիվ՝ իր զգացմունքներով, իր մտածածներով, իր խոսակցության և վարվելակերպի մեջ: Մասեհյանը օտարների համար էլ նույնն էր՝ ազնվական հայ, որ ավելին է, ըստ ազնիվը: Ազնվություն՝ գրական, քաղաքական, պետական, դիվանագիտական, ազգային խնդիրներում: Անձնականը մոռացության տալով, թշնամիներին էլ պատասխանելիս ինքնապաշտպանության սահմանները բնավ չէր խախտում:

2. ԱՆՉՆՎՈՒԹՅՈՒՆ: Բարեկամների ու ծանոթների համար նա մի մարմնացած անձնավորություն էր: Բոլորին աջակցում էր: Նույնիսկ թշնամիները նրա անձնավորությունից ու մեծահոգությունից դառնում էին հավատարիմ բարեկամներ: Հասնում էր բոլորի վշտերին, բայց ոչ ոքի ցուլը չէր տալիս իր վշտերի և դառնությունները: Բնածին էր նրա անձնավորությունը:

3. ԿԱՄՔԻ: Նույնիսկ ամենածանր պահերին և ամենափառավոր օրերին Մասեհյանը մնաց

հավասարակշիռ. պատանությունից ալդպես էր նա կոփել իր կամքը: Եթե մարդ կարողանա ինքն իրեն հաղթել, ապա կհաղթի ամեն մի արգելք, քանի որ կարենալը միայն ենթադրում է կամենալ:—սիրել է կրկնել նա, որ իր ամենօրյա ընթացքն է եղել:

4. ԳԵՂԱԴԵՏ: Կյանքում՝ առօրյա հոգսերում, պետական բարձր խնդիրներ լուծելիս, առաջին հանգամանքներում նա կատարյալ զեղազեղ էր՝ պաշտող զեղեցկի ու զեղեցկության, մի յուրաքանչյուր Օսկար Ուալլը:

Դարձին Մասեհյանի համար և Շեքսպիրի ու մեզ համար կատարել է նաև ուրիշ կարգի մեծարժեք աշխատանքներ, որոնք երևան են եկել զերազանցապես 1962 և 1967 թվականներին:

Այդ աշխատանքները դասակարգենք մի քանի խմբի.

1. ՁԵՆԱԴԳՐՈՐԻ ՀԱՄԵՄԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, Մասեհյանի մահվան 30-ամյակի առթիվ հրատարակվում են նրա հետևյալ վեց թարգմանությունները.

Ա. Անտոնիոս և Կլեոպատրա:

Բ. Բաղում աղմուկ վասն ոչնչի:

Գ. Փոթորիկ:

Դ. Հուլիոս Կեսար:

Ե. Ռոմեո և Ջուլիետ:

Զ. Կորիոլան:

Առաջին երեքը լույս են տեսնում Բեյրութում 1967 թվականին, մի զրքով: Մյուս երեքը լույս են տեսնում առանձին-առանձին, տարբեր քաղաքներում. «Ռոմեո և Ջուլիետ» երկրորդ, վերամշակված թարգմանությունը տպագրվում է Թեհրանում՝ 1962 թ.: «Հուլիոս Կեսարը» նույն թվականին տպագրում են Միքիթարյան հայերը Վենետիկում: «Կորիոլանը» նույնպես 1962 թ. տպագրվում է Վենետիկում:

Այդ վեց պիեսի ձևազերծը համեմատում, մաքրագրում, տպագրության է պատրաստում Գեղորդ Դարձին, որ մի անօրինակ նվիրվածության վկայություն է թե՛ Շեքսպիրի, թե՛ Մասեհյանի հանդեպ:

2. ԿԵՆՍԱԴԳՐԱԿԱՆՆԵՐ, Դարձին, հմտությունից բացի, Մասեհյանի նման վերին աստիճանի ազնիվ, բարեխիղճ մարդ էր: Մասեհյանի ձևազերծը տպագրության նախապատրաստելիս Դարձին համեմատություն-մաքրագրությամբ չի սահմանափակվում: Շատ քան, որ թարգմանիչը չէր հասցրել անել, ինքն է անում այնպիսի գուրգուրանքով ու բռնազորությամբ, որ ապշեցնում ու հիասթափում է:

Համեմատություն և աղնվազույն Մասեհյանը նույնիսկ վիեննական իր հրատարակություններում չի դնում իր կենսագրությունը, այդ մասին չի անում ոչ մի ակնարկ:

Դարձին լրացնում է այդ թերին, պիեսներին կցում է «Հովհաննես Մասեհյան: Կենսագրական գծեր» վերտառությամբ ակնարկ, որը սեղմորեն ներկայացնում է Մասեհյանին իր ամբողջության մեջ՝ կյանքի վաղ շրջանը, դիվանագիտական գործունեությունը և թարգմանությունները: Մասեհյանը մեծ հայ էր և մեծ մարդ, նկատում է Դարձին, գիտե՞ր մի քանի լեզու՝ հայերեն, պարսկերեն, արաբերեն, անգլերեն, ֆրանսերեն և գերմաներեն: Լեզուների իմացությունը Մասեհյանը ծառայեցնում է իր թարգմանություններին ևս. նա ֆրանսերեն ու գերմաներեն լեզուներով «կատարված շեքսպիրյան թարգմանությունները շարունակ ուներ իր տրամադրության տակ՝ համեմատություններ կատարելու համար»: Եվ նրա ամենամեծ ծառայությունը հայ զրախանությանը «Շեքսպիրի աննման թարգմանություններն են»: Հովհաննես Մասեհյանը Շեքսպիրի լավագույն թարգմանիչներից է համաշխարհային մասշտաբով, Դարձու շնորհիվ Մասեհյանի թարգմանությունները, կենսագրականից բացի, զարգարվում են նաև նրա լուսանկարով:

3. ՊԵՏԱԿԱՆ ՏԵՂԵԿԱՏՈՒԹՅՈՒՆ, Մասեհյանը իր ընտիր՝ վիեննական հրատարակություններին կցել է թատերգությունների պատմական տեղեկատվություն: Վերոհիշյալ վեց թարգմանությունները ինչպե՞ս պիտի երևան գալին, երբ չկար Մասեհյանը: Անպայման նախորդների նման.

Դարձին կազմում է այդ տեղեկատվությունը՝ հենված համաշխարհային շեքսպիրադիտության նվաճումների վրա, ինչպես անում էր Մասեհյանը:

4. ՄԱՆՈՐՈՒԹՅՈՒՆՆԵՐԻ Դարձին է հեղինակը Մասեհյանի թարգմանությունների նոր հրատարակությունների ծանոթությունները: Մասեհյանը ոչ մի թարգմանություն իր կենդանության օրոք չի հրատարակել առանց հանգամանալից, ծավալուն ծանոթությունների, լրեցակետեր համաշխարհային շեքսպիրադիտությունն էր: Եվ Դարձին, որը համեմատել էր Մասեհյանի թարգմանությունների՝ ձեռագրերը, կազմել նախաբաններ, գրել թարգմանչի կենսագրականը, կազմում է նաև ծանոթությունները: Նա ամեն անգամ նշում է ծանոթությունների նորագույն աղբյուրները և նույնիսկ այդ աղբյուրներից օգտվելու շափք. «Մույն ծանոթությունները կազմելիս մեծապես օգտվել ենք...» ու վկայակոչում է անգլերեն աղբյուրները:

Գրական-գեղարվեստական և պատմական հանգամանքներ լուսարանող նախաբաններ ու ծանոթություններ ունեն «Անտոնիոս և Կլեոպատրա», «Բազում աղմուկ վասն ունչի», «Փոթորիկ», «Հուլիոս Կեսար», «Կորինոս» պիեսները: Առաջաբան և ծանոթություններ լուսնի միայն «Ռեմինո և Ջովիետա» պիեսի հրատարակությունը: Դրանց փոխարեն դրված է երկէջանոց «Երկու խոսք», որը թեև ստորագրված է «Հովհաննես Մասեհյանի հիշատակի հավերժացման կենտրոնական հանձնախումբ», ըստ ամենայնի դուրս եկած է երևում այդ հանձնախմբի ամենահրճալուս և ամենազործույա անդամի՝ Դարձու գրչի տակից:

ԾՅԻ համեմատության մեջ դնենք այս հրատարակությունները Մասեհյանի վիեննական լավագույն շրջա հրատարակությունների հետ, կարող ենք ասել. վերջիններս նույնպես կոտորված են սիրով ու հմտորեն, գիտական նույնպիսի առաջաբաններով ու ծանոթություններով: Տարբերությունը բխում է Մասեհյանի ու Դարձու շեքսպիրյան էությունից, բայց ոչ երբեք սիրուց ու լրջությունից: Վերջին վեց հրատարակությունները լուսնի վիեննական հրատարակությունների պատկերազարդումները, բայց ունեն Մասեհյանի կենսագրական-վերլուծականները:

Դարձու՝ վեց պիեսների հրատարակության համար թափած անձնվեր, բեղմնավոր ջանքերը նկատի ունենալով, կարող ենք գրանք անվանել դարձիական հրատարակություններ:

Հայ շեքսպիրադիտության և մասեհյանագիտության մեջ Դարձին միակն է, որը զօն է Մասեհյանի կյանքի ու գործունեության ուսումնասիրության առաջին ամբողջական պատկերը: Դարձին եղավ նաև միակը, որը հմտորեն ջանքեր թափեց Մասեհյանի թարգմանած շեքսպիրյան պիեսների ուղիղ կեսը նրանից հետո պատշաճ մաքրագրությամբ, կենսագրականներով, առաջաբաններով, ծանոթություններով, լուսանկարներով հրատարակելու համար, որոնք փորագրի մասեհյանական հրատարակություններ կարող ենք անվանել՝ աչքի առաջ ունենալով վիեննական հրատարակությունները:

Այդ ամենը բավական է, որպեսզի Մասեհյանի անվան կողքին Դարձու անունը հիշվի միանգամայն խոր երախտագիտությամբ ու սիրով: